

ТВОРЧИСТЬ ЛЕСІ УКРАЇНКИ: КАНОНИ І СТЕРЕОТИПИ СПРИЙНЯТТЯ (З НАГОДИ 140-РІЧЧЯ ПИСЬМЕННИЦІ)*

Ґрунтовної прижиттєвої критики, за винятком хіба що відомої статті І. Франка, Леся Українка, по суті, не мала. Зате мала повний респект і репутацію письменниці, котра пише на незвичні для українського читача “екзотичні” теми. Згодом, починаючи з 1920-х рр., набула популярності Франкова теза (зрештою, однобічно потрактована) про Лесю Українку як “трохи чи не одинокого мужчину на всю новочасну соборну Україну” [7, 271], і з часом вона перетворилася на “ханську грамоту”, яка й донині “блюкає” по шкільних і вузівських підручниках.

Звісно, у цьому зв’язку питання критики не раз обговорювалося серед “ближчої родини” Косачів, і про це свідчить листування Лесі Українки, зокрема з матір’ю та сестрою Ольгою. Скажімо, з приводу виходу у світ збірника поезій “На крилах пісень” (1904) Леся Українка пише до матері: “Не здивувало мене і навіть не огорчило, що на мою книжку нема одзвигів. Положим, один був, в “Одесских новостях”, глупо зложений, але з добрими намірами”. Були також листовні відгуки *und Complimenten genug* від тітки Олени, Б. Грінченка та ін. “Ну, а в печаті – мовчання, – констатує Леся Українка. – Та що ж, поділю сей фатум з Шевченком, в його компанії і се не сором” [6, т. 12, 125-126].

Очевидно, ішлося про настрої, відображені у відомому вірші Шевченка “Хіба самому написать...”, де поет з гіркотою констатував:

Либонь, уже десяте літо,
Як людям дав я “Кобзаря”,
А їм неначе рот зашило,
Ніхто й не гавкне, не лайне,
Неначе й не було мене [8, 199].

Цей фатум справді-таки непомірним тягарем нависав і над Шевченком, і над Лесею Українкою, зрештою – над усією нашою літературою. Але над Лесею Українкою – особливо. Адже найстрашніше – залишитися ніким не почують. “Хоч я уміла і в “пустині” бути “гласом волюющим”, але все ж цікаво, як той глас може відбиватися не в пустині...” [6, т. 12, 388-389], – чи то з іронією, чи з надією завважувала вона в листі до матері.

Уже були написані та опубліковані “Кассандра”, “Руфін і Прісцілла”, “Лісова пісня” й “Камінний господар”, але образ “голосу в пустелі” не зникав. Навіть навпаки: перетворився на сентенцію, що стала справжньою інтригою для дослідників. “Почитаемая, но не читаемая” [6, т. 12, 443], – так сказала про себе Леся Українка.

“Почитаемая” – це зрозуміло було й тоді (слова з листа від 12 березня 1913 р.), і тепер. А от “не читаемая” залишається загадкою. Бо хіба і справді так – шанували не читаючи?

Проте, як виявилось, ця інтрига знайшла своє продовження. Дм. Донцов у статті “Поетка українського рiсорджiменту (Леся Українка)” (1921) з властивою йому відвертістю зауважив: “Її життя було цілою проблемою. Вона на цілу голову переростала хистом майже всіх сучасних письменників, а лишилася дивно незрозумілою, хоч і респектованою” [2, 150].

Ту ж саму думку висловив невдовзі Б. Якубський: “Творчість Лесі Українки мало знають. Її мало читали, коли вона жила й писала, бо не розуміли її; мало читають тепер, бо трудно дістати її твори <...> І справдилися старі слова, здається, Лессінга: “Хто не похвалити Клопштока? Але хто читав його?” І далі: “Леся Українка <...> теж класик нашого письменства, але доля цього класика особлива <...> вона ще

* Електронний варіант статті розміщено на сайті “Літакценту”.

не увійшла в нашу культуру, ми ще не пережили і не передумали її, як слід. І тому справжня й свідомо популярність Лесі Українки – в майбутньому” [9, 292].

Хоч і дивно, але Д. Донцов і Б. Якубський не були тут самотніми. М. Драй-Хмара, автор одного з перших нарисів про життя і творчість письменниці (1926), також зазначав, що Лесю Українку “мало розуміли або й зовсім не розуміли її сучасники”, і теж апелював до майбутнього, сподіваючись, що це “майбутнє, для якого вона писала, вже настає або настане в найскоршому часі” [3, 35-36].

Така однастайність перших дослідників Лесі Українки навряд чи була розрахована лише на риторичний ефект. Мабуть, таки справді на питання про те, “чи доросли ми, – за словами М.Драй-Хмари, – до розуміння тих скарбів ідейних і літературних, що залишила нам у спадщину Леся Українка”, однозначної відповіді тоді ще не було. “Дорости ми доросли, але... не всі”, – так відповів за себе і своїх сучасників М. Драй-Хмара, зберігаючи тим самим інтригу для майбутніх дослідників.

Отже, із цих свідчень, з листування Лесі Українки та з відгуків класиків нашого літературознавства Д. Донцова, Б. Якубського й М. Драй-Хмари випливає щонайменше два висновки: 1) Леся Українка залишилася незрозумілою для своїх сучасників; 2) популярність (у вузькому значенні слова – як розуміння) Лесі Українки настане тоді, коли суспільність “доросте” до рівня її ідеалів, щоби збагнути й належно витлумачити їх.

Дослідники 1920-х рр. дивилися на це з оптимізмом, бо важливо було насамперед зібрати й видати творчу спадщину письменниці. Це завдання вони виконали успішно: дванадцятитомне книгоспілчанське видання й донині залишається в багатьох моментах неперевершеним. Але їхній оптимізм був ущент зруйнований (у буквальному розумінні – фізичного винищення) під тиском ідеологічної доктрини, і настав час “нового”, радянського лесезнавства.

У творенні соцреалістичного образу письменниці основною, засадничою стала міфологема “світлого майбутнього”. Як герменевтична програма радянське літературознавство ґрунтувалося на ідеї художнього прогресу, тому все, що так чи так нагадувало про цей “прогрес”, спрималося як умова й наслідок “діалектичного розвитку”, зумовленого об’єктивними суспільно-історичними обставинами. Відповідно до цього творчість Лесі Українки поставала, сказати б, у контексті “еволюції”, такої собі суцільної перехідності, перманентного “тяжіння” до чогось, чого вона ще не могла (унаслідок знов-таки об’єктивних умов) сформулювати і що могло бути сформульоване лише значно пізніше. Скажімо, властивий ранній творчості авторки “загальнодемократизм”, поступово позбуваючись народницьких ілюзій, переходить у революційний демократизм і виразно тяжіє до марксизму; реалізм як творчий метод Лесі Українки, “перейнятий романтичним революційним поривом у соціалістичне майбутнє”, постає “як перехідний від “романтичного реалізму” до реалізму соціалістичного” [1, 347]; боротьба з народництвом, яке на третьому, пролетарському етапі визвольного руху перетворилося на реакційну силу, відіграло вирішальну роль у формуванні Лесі Українки як революційного митця тощо. Коли до цих “непорушних” постулатів додати атеїстичні мотиви, що нібито пронизують усю її творчість, згаданий уже міф про “одинокого мужчину”, непримиренну боротьбу з українським буржуазним націоналізмом, боротьбу за віковичну дружбу українського народу з російським та чимало іншого, то цей соцреалістичний образ письменниці стане ще повнішим і виразнішим.

А основна його особливість як *інтерпретаційної* моделі, нагадаю ще раз, полягає в тому, що він ґрунтується на принципі “перехідності”, такої собі “повзучої еволюції”: не те щоб Леся Українка повністю була соцреалісткою, атеїсткою, антинародником, антинационалісткою тощо, але вона виразно “тяжילה” до цього, невтомно “шукала” саме в цьому напрямку. Тому й не дивно, що її творчість сприймалась як “прогресивне”, “революційне” явище, спрямоване у “світле майбутнє”, прагнення до якого тоді визначало, як відомо, сенс художньої діяльності в цілому. А отже, завдання дослідника було чітким і зрозумілим – відшукувати “елементи”, які підтверджують і доповнюють “прогресивність” письменниці.

Окреслений тут соцреалістичний канон був суворо регламентований і не передбачав відхилень навіть тоді, коли йшлося про очевидне, скажімо, про стосунки Лесі Українки та Олени Пчілки. Щоправда, певна поступка була: завдяки “марксистськості” доньки матір зараховували не до буржуазної української інтелігенції, а до ліберально-буржуазної. Але й цього було достатньо, щоб вибудувати міф про їхнє одвічне протистояння. І це незважаючи на те, що йшлося про обох своєрідних за творчою манерою, але споріднених не лише ідейно, а й по крові письменниць; що Леся й Михайло, писала Олена Пчілка, “яко автори нової школи суть плоть од плоті і кість від кості моєї!” [5, 87] і що, скажімо, усі твори Лесі Українки, перш ніж постати перед ширшою публікою, завжди проходили апробацію в колі “ближчої родини”, серед якої слово матері, поза всяким сумнівом, було найавторитетнішим, навіть у часи зрілої Лесі Українки, скажімо, періоду “Лісової пісні”. Усі ці факти зазвичай до уваги не бралися, а то й просто замовчувалися.

У пострадянській ситуації, хоч у це й важко повірити, по суті, зберігається та сама інтерпретаційна схема. Щоправда, напрямок пошуків змінився на прямо протилежний: замість “світлого майбутнього” увагу зосередили на “світлому минулому”. Тепер, з’ясовуючи світогляд Лесі Українки, дослідники здебільшого апелюють до таких явищ, як *неоплатонізм* і *гностицизм*, інколи навіть *неопоганство*, вишукуючи в цих філософсько-релігійних пережитках ознаки тієї ж таки пресловутої “європейськості” української авторки. Звісно, ці наміри неважко пояснити прагненням заповнити лакуни, що утворилися на місці колишнього “революційного демократизму” та “майже марксистськості” Лесі Українки. Але поки що питання специфіки, у кінцевому підсумку – ідейно-художньої ідентичності письменниці з’ясувати не вдалося, та й навряд чи вдасться, ідучи в цьому напрямку.

Відбулися й інші “зміни”. Скажімо, замість “тяжіння” Лесі Українки до соцреалізму зараз актуальне “тяжіння” до модернізму. З’явилися навіть поняття “ранній модернізм” (Т. Гундорова) і “передмодернізм” (М. Наєнко) (до слова: прихильники марксизму-ленінізму до “раннього соцреалізму” чи “передсоцреалізму” не додумалися) – поняття, які, хоч би там як, укотре відсувають нашу літературу, творчість Лесі Українки зокрема, на задвірки художньої свідомості, бо теоретично засвідчують ситуацію незавершеності, незрілості й неповноцінності, наш одвічний і перманентний стан “пасти задніх”. Одне слово, Леся Українка виявляється вкотре не “вписаною” в теоретичну схему.

Обґрунтування цього “тяжіння” до модернізму відбувається шляхом виявлення окремих “дискурсів”, як-то *антиреалізм*, *антихристиянство*, *антинародництво*, *ніцшеанство*, *фемінізм* та ін., котрі в сукупності складають “загальний дискурс” модернізму.

Не буду докладно зупинятися на цих “дискурсах”. Скажу лише, що, коли й мала Леся Українка якусь причетність до них, то в кожному разі вони не були визначальними для її світогляду, не кажучи вже про некоректність такого терміна, як “антиреалізм”, узагалі і щодо Лесі Українки зокрема.

Наведу хіба що приклад стосовно феміністичного дискурсу. У листі до М. Драгоманова письменниця писала: “Як на мене, то я не розумію, що нового можна видумати в теорії до квестії жіночої і що можна такого сказати нескучного про неї. Нескучно хіба, коли описуються факти з жіночого життя і розбирається жіноча психологія у гарній формі та ще й з таланом, і то сепаратизм сей трохи смішнуватий” [6, т. 10, 151]. І з іншого листа про те ж саме й до того ж адресата: “...І така се вузенька річечка, сі ж і н о ч і в и д а н н я. Коли ж кому і так судилось не глибоко і не широко плавати, то не хочеться позбавляти себе остатньої волі. Я гадаю, що англічанки не такими річками виплили в море” [6, т. 10, 290]. По-моєму, коментарі тут зайві. Проте ці чіткі й виразні формулювання авторки не заважають наповняти на її фемінізмі.

Зрештою, можна навести приклади й інших так званих “відмінностей”, що начебто розмежовують колишнє і теперішнє літературознавство. Скажімо, замість “революційної ситуації” тоді – ситуація *fin de siècle*, кінця віку, такого

собі всуціль кризового стану тепер; замість атеїзму – антихристиянство; замість “буржуазного націоналізму” – “національний ідеалізм”; замість принципу народності – “неопоганство”; замість “майже марксистськості” – ніцшеанство; замість “одинокого мужчини” – фемінізм і т. д. Правда, є один пункт, що таки об’єднує обидві герменевтики: це *антинародництво*. У боротьбі з народництвом і колишні, і теперішні дослідники демонструють цілковиту послідовність, хоча жодних підстав для визнання так званого антинародництва Лесі Українки ні тоді, ні тепер, на моє глибоке переконання, не було й немає.

Отже, виникають прості, елементарні питання: чи змінилося щось у розумінні Лесі Українки порівняно з попереднім періодом? Чи стала вона нам зрозумілішою? Чи знайшли ми якийсь методологічний інструментарій, що дав би змогу глибше й повніше збагнути її творчість?

Аналіз показує, що обидві інтерпретаційні моделі – реалізоцентрична й модернізоцентрична – виявляють дивовижну схожість. Справді, змінився об’єкт “тяжіння” (модернізм замість соцреалізму), змінилася риторика, але суть, спосіб мислення, типологія дослідницького пошуку залишилися незмінними. Як і раніше, усе зводиться, по суті, до пошуків і систематизації “елементів”, які підтверджують причетність Лесі Українки до певної наперед заданої теоретичної схеми. А чи це соцреалізм, модернізм, гностицизм чи “неопоганство” – тут принципового значення немає.

Гадаю, у цьому випадку не зайве було би прислухатися до голосу М. Євшана, який свого часу закликав “міряти” твори Лесі Українки не “програмою, а сумлінням”, уважаючи, що українська письменниця взагалі стояла поза “ярмарком” літературних “партій” [4, 166].

...Колись Франко написав статтю “У нас нема літератури!”, скориставшись цим висловом (услід за Г. Е. Лессінгом і В. Белінським) для характеристики сучасної йому української літератури. Аналізуючи нинішній стан вивчення творчості Лесі Українки як певної інтерпретаційної моделі, мимоволі відчуваєш спокусю вдатися до аналогії. Але це було б, мабуть, занадто сміливо та й, вочевидь, необачно. Бо певні здобутки таки є, але вони, на жаль, не стосуються нинішніх теоретичних аберацій навколо спадщини письменниці.

Нарешті – сакраментальне питання: чим зумовлений такий стан вивчення Лесі Українки? Вважаю, тим, що від початку й донині не знайдено відправної точки, основної ланки, яка зв’яже всю спадщину письменниці воедино, не знайдено того основного, що здатне об’єднати її творчість, таку різноманітну за проблемно-тематичними вимірами, жанрами й формами, в одну органічну цілість. На мій погляд, така ланка – це проблема людини, концепція особистості – тема, завважмо, абсолютно незаторкнута науковцями. Саме людина в її ставленні до історії, до суспільства, до божества, до нації, до культури, до природи, до традиції, зрештою, одна до одної виступає тим сегментом, який об’єднує всі елементи, теми, образи, аспекти, поняття в єдину художню систему. Розглядаючи під цим кутом зору Тірцу, Міріам, неофіта-раба, Кассандру, Руфіна і Прісціллу, Мавку й Лукаша, Річарда, Оксану – персонажів із різних епох, культур і навіть цивілізацій, неважко переконатись, що вони, умовно кажучи, однакові, тобто виписані одним і тим же автором, підпорядковані одному й тому ж ідеалу. І лише з’ясувавши сутність цього ідеалу людини, зрозуміємо, про що йдеться. Сама Леся Українка визначала це як “освободительный дух новоромантизма”, “неоромантическую освободительную идею”, “веяние новоромантизма с его стремлением к освобождению личности”. Але справа тут навіть не в назві – модернізм чи неоромантизм, а в тому, що “суверенна особистість” Лесі Українки не має нічого спільного ні з ніцшеанською *blonde Bestien*, ні з неприкаяною, знудженою, занедбаною й відчуженою модерністською особистістю.

Я думаю, що саме від цього слід відштовхуватися, приступаючи до вивчення Лесі Українки, і тоді сама собою відпаде потреба в усіляких “дискурсах” і “дискурсіях”, про які сама авторка навряд чи й могла здогадуватися.

І насамкінець повторю згадані на початку слова М. Драй-Хмари: “Що сказати про наші часи? Чи доросли ми до розуміння тих скарбів ідейних та літературних, що залишила нам у спадщину Леся Українка?”

Гадаю, відповідь на це питання хай кожен дослідник сформулює для себе сам...

ЛІТЕРАТУРА

1. *Бабшикін О.* Драматургія Лесі Українки. – К.: Держ. вид-во образотв. мист-ва і муз. л-ри, 1963.
2. *Донцов Д.* Поетка українського рісорджіменту (Леся Українка) // *Українське слово: Хрестоматія української літератури та літературної критики ХХ ст.: У 3 кн.* – К.: Рось, 1994. – Кн. 1.
3. *Драй-Хмара М.* Літературно-наукова спадщина / Упоряд. С. А. Гальченка та ін. – К.: Наукова думка, 2002.
4. *Євшан М.* Критика. Літературознавство. Естетика / Упор., передм. та прим. Н. Шумило. – К.: Основи, 1998.
5. *Леся Українка.* Документи і матеріали. 1871-1970. – К.: Наукова думка, 1971.
6. *Леся Українка.* Зібрання тв.: У 12 т. – К.: Наукова думка, 1975-1979.
7. *Франко І.* Повне збір. тв.: У 50 т. – К.: Наукова думка, 1981. – Т. 31: Літературно-критичні праці (1897-1899). – 595 с.
8. *Шевченко Т.* Повне збір. тв.: У 12 т. – К.: Наукова думка, 2003. – Т. 2: Поезія 1847-1861.
9. *Якубський Б.* До долі творів Лесі Українки // *Червоний шлях.* – 1923. – № 2. – С. 292-298.

Отримано 21 квітня 2011 р.

м. Київ

Український комітет славістів повідомляє, що 14-16 серпня 2010 р. у Великому Новгороді відбулося засідання Міжнародного комітету славістів, на якому було затверджено коло проблем із мовознавства (1.0.), літературознавства, культурології, фольклористики (2.0.), історії славістики (3.0.) і теми круглих столів, які пропонуються для обговорення на XV з'їзді славістів у Мінську (Білорусь) у 2013 р.

ТЕМАТИКА XV З'ЇЗДУ СЛАВІСТІВ

2.0. Літературознавство, культурологія, фольклористика.

2.1. *Слов'янський фольклор, міфологія і традиційна духовна культура.* Проблеми й перспективи компаративного дослідження фольклору. Народні вірування, обрядові практики та обрядовий фольклор: текст і контекст. Традиційний фольклор і проблеми національної ідентифікації. Автентичний фольклор і віддзеркалення в ньому ментальних особливостей слов'янських етносів. Фольклор помешів'я і слов'янських діаспор. Сучасні форми фольклору; постфольклор. Взаємозв'язок та взаємодія традиційних і сучасних форм фольклору. Фольклор і художня література.

2.2. *Історія слов'янських літератур і аналіз художнього тексту.* Слов'янські літератури в контексті європейського і світового культурно-історичного процесу. Традиційне і новаторське в слов'янській прозі, поезії, драматургії. Проблеми жанрів у слов'янських літературах. Текст і інтертекстуальність у дослідженнях слов'янських літератур. Напрямки в слов'янських літературах; роль і значення іноземних впливів у їх генезі й розвитку, національна специфіка напрямків. Національна міфологія та її художнє конструювання в слов'янських літературах. Пам'ятки слов'янських літератур, текстологія й едиційна практика.

2.3. *Література і релігія.* Проблема літературної взаємодії в рамках Slavia Orthodoxa і Slavia Romana. Конфесійне самовизначення і літературна динаміка. Народна релігійність, канонічні й апокрифічні літературні традиції. Slavia Christiana у віддзеркаленні поетичного епосу слов'янських народів. Синтез фольклору і біблійних традицій у слов'янській культурі. Біблійні переклади. Біблійні алюзії в сучасних слов'янських літературах.

2.4. *Слов'янський переклад і міжслов'янські переклади.* Роль перекладу в становленні старих, нових і сучасних слов'янських літератур. Соціокультурні, естетичні, мовні особливості міжслов'янського перекладу.

2.5. *Література – філософія – ідеологія.* Естетичне й етичне, національне й інтернаціональне в слов'янських літературах Нового часу. Місце письменника в соціально-політичному житті епохи. Національне відродження та його віддзеркалення в слов'янських літературах. Специфіка формування білоруської літератури.

2.6. *Літературна критика й публіцистика.* Літературні журнали в літературному процесі в слов'янських країнах. Естетичне й соціальне в слов'янській літературній критиці. Значення літературних журналів у соціально-історичних змінах у слов'янських країнах: Новий і Новітній час.

2.7. *Проблеми сучасних слов'янських літератур.* Діалог актуального художнього мислення з національною літературною класикою. Література діаспори і зміна літературного канону в слов'янських країнах. Постмодернізм у просторі традиційного суспільства і класичної культури. Слов'янські літератури і кіно. Роль молодіжних субкультур у слов'янській літературі останніх років.